

Zdravstveni i higijenski uvjeti u selima Zagrebačkoga prigorja u prvoj polovici 20. stoljeća

U radu se analiziraju zdravstveni i higijenski uvjeti u selima Zagrebačkoga prigorja tijekom prve polovice prošloga stoljeća, zaključno sa svršetkom međuratnog razdoblja. S obzirom na različit administrativni ustroj, koji se nekoliko puta mijenjao tijekom istraživanog razdoblja, u radu je prikazana situacija u selima Gračani, Šestine, Remete i Markuševac. Riječ je o središnjem dijelu Zagrebačkog prigorja koji je svojim geografskim smještajem bio najbliži gradu Zagrebu. U svim su se naseljima nalazile tadašnje pučke škole, mjesna groblja, a izuzev Gračana, ova su naselja bila sjedišta rimokatoličkih župa. Rad se temelji na izvornoj arhivskoj građi iz Državnog arhiva u Zagrebu, te župnih i školskih arhiva istraživanog područja. Također su korištene matične knjige rimokatoličkih župa Remete, Markuševac i Šestine. Autor se osim zdravstvenim i higijenskim uvjetima bavi i stanjem u poljoprivredi, koje je neminovno utjecalo na ishranu stanovništva, a time i na njegovo zdravlje. Na kraju se zaključuje kako su se zdravstvene i higijenske prilike postupno popravljale te doživjele brojne pozitivne promjene u odnosu na razdoblje prije Prvoga svjetskoga rata.

Dosadašnje spoznaje i istraživanja

U okvirima hrvatske historiografije zdravstveni i higijenski uvjeti stanovništva Hrvatske u prvoj polovici 20. stoljeća istraženi su u nekoliko značajnijih radova. Tu je prije svega rad Željka Dugca pod naslovom „Kako biti živ i zdrav“.¹ U navedenom se djelu uz obimnu pisanu i fotografsku građu obrađuju higijenski i zdravstveni uvjeti u hrvatskom gradu i selu međuratnog razdoblja. Značajan naglasak u knjizi stavljen je na prevenciju i zdravstveno prosvjeđivanje istraživanog razdoblja. Isti autor u knjizi pod naslovom *O sestrama, siromašnima i bolesnima: Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba* prikazuje navedenu temu s osobitim naglaskom na siromašnije slojeve stanovništva.² Vrlo važni zapisi o životnim i zdravstvenim uvjetima međuratnog razdoblja nalaze se u zapisima Rudolfa Bičanića, osobito u knjizi *Kako*

¹ DUGAC 2010.

² DUGAC 2015.

živi narod, II. knjiga.³ Za istraživano područje od velikog je značaja opis sela Šestine i tamošnjih životnih uvjeta u drugoj polovici tridesetih godina prošloga stoljeća.⁴ U knjizi *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941*. Suzana Leček na temelju metode usmene povijesti obrađuje obiteljske strukture sjeverozapadne Hrvatske u međuratnom razdoblju propitkujući između ostalog zdravstvene i higijenske uvjete obitelji kao temeljne ljudske zajednice.⁵ Značajan doprinos razumijevanju navedene tematike dali su i etnolozi, osobito Mirjana Randić-Barlek koja je istraživala higijenu i narodnu medicinu kod žitelja zagrebačke okolice.⁶ Autor ovoga članka također se bavio navedenom tematikom, prije svega u radu „Jesen Prigorja – Stanovništvo Upravne općine Gračani – Remete 1918-1941.“ u kojem su analizirani higijenski i zdravstveni uvjeti pučanstva navedene općine, a koja je bila sastavni dio istraživanog područja ovoga članka.⁷ Sumirajući dosadašnje objavljene radove možemo zaključiti kako je tema higijenskih i zdravstvenih uvjeta u selima Zagrebačkoga prigorja djelomično obrađena u kontekstu širih istraživanja zagrebačke okolice. Dosadašnja istraživanja pokazala su kako su zdravstveni i higijenski uvjeti u Zagrebačkom prigorju bili na prilično niskoj razini sve do tridesetih godina prošloga stoljeća, kada se uslijed blizine grada i njegovog utjecaja počinju postupno poboljšavati. Sukladno tome cilj je ovoga članka dati određeni doprinos navedenoj tematici kroz analizu dostupne građe te ukazati na promjene koje su zahvatile istraživano područje tijekom prve polovice 20. stoljeća.

Od početka 20. stoljeća do svršetka Prvoga svjetskog rata

Početak 20. stoljeća, zaključno s Prvim svjetskim ratom, sela Zagrebačkoga prigorja unatoč blizini grada bila su u potpunosti ruralnog karaktera. Razasuta naselja na južnim padinama Medvednice, okupljena oko nekadašnjih zadrugnih kuća (hiža), tvorila su pojedine zaseoke imenovane prema prezimenu starih rodova. Iako su u nekim krajevima Hrvatske kućne zadruge opstale sve do kraja Drugoga svjetskog rata, a ponegdje i u poratnome razdoblju, na području Zagrebačkoga prigorja proces njihove diobe započeo je vrlo rano.⁸ Pavličević navodi kako je proces dioba kućnih zadruga započeo već pedesetih godina 19. stoljeća

³ BIČANIĆ 1939.

⁴ BIČANIĆ 1939: 9-12.

⁵ LEČEK 2003.

⁶ RANDIĆ-BARLEK 1988: 399-409.

⁷ NOVOSEL 2019.

⁸ O kućnim zadrugama na području Zagrebačkog prigorja vidi u: BANEK 1994: 41-44; NOVOSEL 2019: 245-256.

u Hrvatskome zagorju, da bi se desetljeće kasnije proširio i na Prigorje, osobito sela zagrebačke okolice.⁹ Rješenje stambenog pitanja bilo je važan čimbenik za osamostaljivanje članova dotadašnjih velikih zadružnih obitelji. Sve do početka dvadesetih godina 20. stoljeća kuće su bile građene od drvenog materijala, mahom kao prizemnice, koje bi kat dobivale tek u slučaju gradnje na brijegu, kad bi objekt pratio konfiguraciju terena.¹⁰ Građene od drvenih planjki kuće su bile pokrivene šopom, crijepom ili šindelom. Dimnjaka (rafunga) nije bilo, ali su postojale pušnice, kroz koje je dim išao na tavan (najže), gdje se sušilo meso i kukuruzni klipovi.¹¹ Unutrašnjost je bila skromna, najčešće s tri sobe i kuhinjom koja je ujedno služila kao dnevni boravak. Dobar opis seljačkog doma u selu Zvečaj neposredno nakon Prvoga svjetskog rata dala je Jela Novak u sklopu terenskog istraživanja Etnografskog muzeja u Zagrebu:

„Od zagrebačkoga raskršća Zvijezde gračanskom cestom, tri četvrta sata hoda prema sjeveru nalazi se selo Zvečaj. Kućice su nepravilno rasijane po brežuljastu terenu ispod Zagrebačke gore. S one strane kamenoga mosta preko Gračan – potoka, na desnoj je strani ceste drveno raspelo, a iza njega skup različitih zgrada – kućište br. 8, vlasništvo seljaka Stjepana Banića. Na sjevernoj strani prostrana dvorišta stoji kuća za stanovanje, okrenuta širinom prema cesti. Kuća prizemnica oko 60 godina stara starinskoga je tipa, karakteristična za ovaj dio zagrebačke okolice: temelji i pivnica od kamena, ostalo od čvrstih hrastovih planjaka, sve ožbukano i okrečeno, dok je tavanski dio (naiže) nad širinom kuće od dasaka, danas već tamno smeđih. U sredini se kuće nalazi ‘kuhina’, ispred nje kratak hodnik (gajnk), iz kojega vode na obje strane vrata u dvije posve jednake sobe (hiže). Pivnica (podrum) je razdijeljena zidom također u dvije jednake prostorije te prema tome imade i dva posebna ulaza. U kući su naime u početku stanovala dva brata, svaki sa svojom obitelji u jednoj sobi, svakomu bijaše polovica podruma, samo je kuhinja bila zajednička. Uđe li se u sobu, koja je okrenuta prema cesti, vidi se red i čistoća. To je djevojačka soba (hiža od dekljicah), a u njoj su namještene dvije postelje s množinom blazina, jastuka i pokrivača, koji već pripadaju mirazu triju kćeri domaćina“.¹²

Ovaj detaljan opis kuće iz sela Zvečaj s početka dvadesetih godina prošloga stoljeća zorno svjedoči o skromnosti, ali i o tome koliko je bilo moguće održavati urednost i čistoću unutar takvog objekta. Iako je opisana kuća iz razdoblja neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, opis se može primijeniti i na kuće od nekoliko godina ranije. U ostalim selima Zagrebačkoga prigorja kuće su bile sličnoga ili istoga tipa. S pojavom zidanica njihov izgled počet će se mijenjati

⁹ PAVLIČEVIĆ 1989: 280.

¹⁰ LEČEK 2003: 289.

¹¹ BANEK 1994: 41-44.

¹² NOVAK 1923: 168.

tek koncem dvadesetih, a osobito početkom tridesetih godina prošloga stoljeća. Također treba istaknuti da su vlasnici kuće, obitelj Banić, bili prilično imućna obitelj, koju su suseljani nazivali „Španima“, što se odnosilo na ulogu koju su njihovi preci kao upravitelji imanja i seoski starješine obavljali tijekom feudalnog razdoblja.¹³ Unutrašnjost kuće obitelji Banić bila je namještena zavidnim pokućstvom, velikim drvenim stolom i popločena daskama, dok je kod drugih siromašnijih obitelji podnica prizemlja bila nabijena zemlja. Jela Novak svjedoči o tome da je sav namještaj bio od neoličena drva, što ga je činilo pogodnim za pranje, te je upravo sjao od čistoće.¹⁴ Dvorište kuće i gospodarske zgrade također su bile vrlo uredne, dok je svinjac (kotec) ocijenila premalo udaljenim od same kuće.¹⁵ Zapadno od sela Zvečaj smjestio se zaselak Isce, sastavni dio Gračana, selo nekada zvano i Sveti Mihalj, prema patronu zavjetne kapele iz 17. stoljeća.¹⁶ Skupina starih kuća, od kojih su neke potjecale iz vremena izgradnje crkve, činile su naselje koje će nakon Prvoga svjetskog rata postati središte Gračana. No početkom 20. stoljeća to je bilo prilično zapušteno područje, bez ikakve infrastrukture i s vrlo skromnim higijenskim uvjetima, o čemu svjedoči sjećanje suvremenika, zapisano 1957. godine:

„Putem prema kapelici sv. Mihalja i nije bilo tako lagano proći. Tu i tamo po koji grubi kamen, sav utonuo u žutu blatnjavu masu raskvašene ilovaste zemlje, lokvice žute vode pa opet vododerina koja je presijecala put. Iako su dvojica imala visoke cipele, a jedan čak i čizme, nije se moglo napredovati bez naročite pažnje. Stare drvene kuće, koje su tu i tamo bile razbacane s obje strane puta, izgledale su turobno, s onim svojim crnim i čađavim krovovima vječito pokrivenim plavičastim dimom, koji se polagano, nekako lijeno izvlačio ispod slamnatih krovova. Ispred ili iza njih bilo je nekoliko bara, ili kako su ih mještani nazivali – mlake. Te mlake obrasle vrbama, omiljeno stjecište gusaka i raca, bile su ujedno glavni izvor vode za seljačka gospodarstva. U predvečerje bi se ove inače tihe i bezazlene mlake pretvarale u pravi pakao krikova žaba kreketuša. Preko 300m² velika vodena površina između Cvetkovih i Čukovih kuća, sa sjeverne strane obrubljena malom uzvisinom, velikim orahom i vrbama, osobito je značajna. Na toj maloj uzvisini nalazilo se nekoliko trupaca i balvana, vlasništvo okolnih susjeda. Predvečer je ta uzvisina bila sastajalište seoskih mladića, a balvani su služili umjesto klupa. Tu su se izmjenjivale misli i pričale doskočice. Tu su ovi mladi ljudi stvarali planove za budućnost. Tu su se odabirale ili ogovarale djevojke, i još štošta drugo. Za vrućih ljetnih dana veliki orah zvan Cvetkov orah, svojom bogato razgranatom

¹³ NOVOSEL 2008: 167.

¹⁴ NOVAK 1923: 168.

¹⁵ Isto, 170.

¹⁶ Više o povijesti kapele sv. Mihalja vidi u: NOVOSEL 2008: 271-314.

krošnjom pružao je mjesto ugodnog odmora. Vrbe, žuta voda, kreketanje žaba i ilovasti raskvašen put, to je panorama Isca god. 1903".¹⁷

Opis Isca iz 1903. dočarava izgled prigorskih sela prije Prvoga svjetskog rata. Panorama Šestina, Markuševca ili Remeta bila je slična, a stanovništvo je ovisno o socijalnom statusu živjelo u sličnim životnim uvjetima, ovisno o bogatijem ili siromašnijem sloju seljaštva. Prehrana žitelja u tom je razdoblju isključivo ovisila o domaćinstvu i onom što bi se u domaćinstvu proizvelo. Poljodjelstvo je bilo ključno, a temeljilo se na uzgoju kukuruza te raznih žitarica poput ječma ili heljde (pseudožitarice). Vinogradi, koji su koncem 19. stoljeća pretrpjeli vinogradarske bolesti peronosporu i filokseru, još uvijek su bili pod povremenim udarom navedenih bolesti, iako u manjoj mjeri no u ranijem razdoblju.¹⁸ Između pojedinih sela postojale su i određene razlike u uspijevanju kultura, pa je tako u Markuševcu i okolnim selima slabo uspijevao kukuruz, iako se sijao kao prevladavajuća kultura.¹⁹ Slično je bilo s kukuruzom u Šestinama. U Remetama zbog nedostatka vode nije sijan lan, koji je pak uspijevao u Šestinama i Mikulićima. Voćarstvo, osobito uzgajanje trešanja, šljiva i jabuka, donosilo je dobar prihod ukoliko je godina bila rodna. Stočarstvo nije bilo primarno, ali je uz poljodjelstvo bilo drugi izvor prihoda, koji će se intenzivirati nakon Prvoga svjetskog rata. Urod s polja i vinograda, a posljedično i uzgoj stoke, ovisio je o vremenskim uvjetima. Župne spomenice župe sv. Mirka u Šestinama navode podatke koji svjedoče o često lošim meteorološkim prilikama koje su negativno djelovale na gospodarski život, pa onda i na ishranu i zdravlje žitelja: „1904. – Ove godine bila je neopisiva žega i suša. Proljeće, ljeto i jesen bez kiše. Kruha, osobito kuruze na 1/4. Krme na 1/2. Zelenja narod nije imao nikakova, srećom niješto voća, a vina na malo, ali dobro.“²⁰

1905. – I opet suša, a žega da su ljudi umirali na polju. Iz ove župe poginuo je na polju Juraj Lakuš, 64g star. On se među težaci Krajačića priključio, da njemu nije vruće, smučilo mu se i za pol sata bio je mrtav u Bolnici milosrdnih sestara. Lanjsku nerodicu preživio je narod uz ama nikakav kukuruz, a blago je stradalo. Ljetošnja nerodica mal da nije za polovinu običnog roda. Osim toga vinogradi su stradali od peronospore, mnogi za 4/5.²¹

1906. – Iza dvije sušne godine, k tomu za naš vinorodni kraj žestoko napadan peronosporom, ova bijaše obilna kruhom, vinom, sijenom i svakim sočivom. Narod hrpimice leti u Ameriku, po čem poskupiše radnici, a po tom i sva živežna sredstva.²²

¹⁷ Spomenica Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Podgorac 1907-1957, 1957: 46-47.

¹⁸ DUBIĆ 1978: 144.

¹⁹ ŠUVAK 2014: 18.

²⁰ Arhiv župe Šestine (dalje: AŽŠ), *Liber memorabilium ab Anno 1847, Parochiae Šestine*, 33.

²¹ Isto, 34.

²² Isto, 35.

1908. – I ova godina bila osobito sušna. Sieno bilo po 12 kruna metrički cent. Krumpira nije rodilo ni za sjeme. Kruha rodilo za polovicu manje, ali zato vina malo za polovicu više, koje bilo dobro, ali mu male cijene.²³

1910. – Peronospora u lipnju. Isto u cijelom našem svijetu – Europi. U lipnju bilo silne kiše, a planeta sunce vladalo. Župno i crkveno je po polovici spašeno.²⁴

1912. – Voće je slabo rodilo i što je rodilo nije se čuvalo ni na drvu, a kamoli pohranjeno. Od lipnja bilo je hladno, a već početkom rujna zavladao su mrazovi, tako da nije bilo grozdzja za zobati. K tome nadošao grozdani molac te vino bilo kiselo, a bez alkohola mnogo, da nije mnogo bilo za trgovinu.²⁵

1913. – Novčana oskudica bila je velika, a zarade malo. K tome u proljeće bila je velika pozeba vinograda, preko polovine, a voća sasvim, a već od proljeća zavladao je suša, te siena rodilo nješto preko polovice redovitog prihoda. Konac godine bio hladan, groždje nedozrivo, a na to došla i tuča 22. rujna koja je groždje na polovinu uništila i sve ozliedila. Na crkvenom smo imali 40 hektolitara.“²⁶

Unatoč često nepovoljnim meteorološkim uvjetima, vinogradarskim bolestima koje su već više od dva desetljeća nanosile ozbiljne gubitke vinovoj lozi te općenito skromnim životnim uvjetima, stanovništvo sela Zagrebačkoga prigorja u razdoblju neposredno prije Prvoga svjetskoga rata nije bilo primorano na trajnije gladovanje i krajnju oskudicu.²⁷ U tom su vremenu pojedina prigorska sela periodično zahvaćale epidemije infekcijskih i parazitskih bolesti.²⁸ Osobito je bila zahvaćena populacija djece, što se može pratiti po spomenicama i ljetopisima škole. U školskoj godini 1901/02. školu u Šestinama, koju su pohađala i djeca iz Mikulića, zahvatila je isprva epidemija ospica, a nakon toga i šarlaha (škrleta).²⁹ Nekoliko godina kasnije, u školskoj godini 1908/09. školu u Gračanima također je zahvatila epidemija ospica.³⁰ Škola u susjednim Remetama, koju su pohađala djeca iz Gornjeg te Donjeg Bukovca, zabilježila je od 1908. do početka Prvoga svjetskog rata nekoliko valova tifusa i sušice, od koje je četvero djece i preminulo.³¹ Osobito snažno šarlah je zahvatio područje Gračana, Dolja, Blizneca i Zvečaja tijekom 1914, kada je od njega umrlo čak 40 djece, od toga 12 školske dobi. Kako bi se epidemija zaustavila prekinuta je školska obuka u razdoblju od 28. siječnja

²³ Isto, 37.

²⁴ Isto, 42.

²⁵ Isto, 43-44.

²⁶ Isto, 44-45.

²⁷ LEČEK, 2003: 295.

²⁸ O klasifikaciji bolesti vidi u: *Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema* (MKB), deseta revizija, 1994.

²⁹ RUŠKO 2013: 20.

³⁰ Arhiv Osnovne škole Gračani (dalje: AOŠG), Spomenica, 13.

³¹ IVANOVIĆ 2009: 22.

do 21. veljače i od 24. ožujka do 14. travnja 1914. godine.³² Obustava nastave i karantena bilo je sve što su tadašnje vlasti mogle učiniti za sprječavanje širenja zaraze, a slični će se obrasci nastaviti i u međuratnom razdoblju. Prvi svjetski rat isprva je donio ratno oduševljenje, koje je međutim brzo splasnulo uslijed prvih žrtava na bojištima.³³ Gospodarska situacija uvjetovana meteorološkim i ratnim uvjetima bila je vrlo loša, što se odrazilo i na slabu prehranu i lošu zdravstvenu sliku stanovništva u selima šestinske župe. O tome najbolje svjedoče zapisi šestinskog župnika Matije Miletića tijekom ratnoga razdoblja:

„1914. – 23. srpnja bio i opet veliki vjetar sa tučom koja je potukla prihod prema vjetru sasvim, a inače u zaklonima manje. Vjetar je rušio stabla i drveće.

1915. – Ljetina je prošle i ove ratne godine veoma bila slaba. Tuča nješto, a vidimo i peronospora pa gotovo uništili vinograde. Na posljedku kišovita jesen uništila kasne trave i pašu svu jesenju. Zima je isto bila mokra i bez svake studeni. Oranje i zimsko sijanje sasvim je izostalo. Skupoća rasla radi rata do neočekivane visine. Par volova došao na 4000 kruna.

1916. – Prilike životne preteške radi ratnog stanja. Pučanstvo je već u svibnju počelo gladovati. Suša pritisnula vrtove i polja. Nevolja u koju smo došli ratom opaža se najbolje u porodjaju i pomoru. Rodilo se 73, a umrlo 83, tako malo nije se rodilo od 1877. godine, a pomor bio velik akoprem nije bilo epidemioloških bolesti. Staro i mlado što je obolilo to je i umrlo. Živežna sredstva sva su radi suše izdala, a kupiti nije bilo gdje. Poslije suše nastupilo kišovito vrijeme koje je mnogo jesenskih poroda uništilo.

1917. – Zima je nastupila tek u veljači. Bio veliki snieg, a zima sve do svibnja. Narod je trpio oskudicu, ali i blago. Dobrog sijena kilogram kruna. Ni čistog petroleja nije bilo dobiti. Bažulj 3-4 krune kilogram. Vino hektolitar 400 kruna. Šteta da je i lanjska godina bila radi tuče slaba. Godina bila je sušna i nosila uz ratne nevolje veliku biedu naroda. Povrtja nikakova. Kilogram zelja 2 krune. Sijeno do 3 krune. Srećom sve voće obilno rodilo i vino bilo dobro i rodno i prodavalo se u moštu hekto 400 kruna. Zdravlje naroda prilično služilo“.³⁴

Navedeni zapisi zorno svjedoče o teškoj životnoj situaciji stanovnika Šestina. Ipak, čini se da prilike nisu bile istovjetne u cijelom Zagrebačkom prigorju. Tako primjerice župnik Blaž Kovačić iz Markuševca u svojim zapisima ne spominje teške životne uvjete, već samo dobar urod vina 1917. godine.³⁵ U Gračanima i

³² AOŠG, Spomenica, 28.

³³ O reakcijama na izbijanje Prvoga svjetskoga rata u Zagrebačkom prigorju vidi u: NOVOSEL 2018a: 515-525.

³⁴ AŽŠ, *Liber memorabilium ab Anno 1847*, Parochiae Šestine, 46; 47.

³⁵ Arhiv župe Markuševac (dalje: AŽM), Župna spomen knjiga župe Markuševac (sv. Šimuna i Jude Tadeja) kod Zagreba, 5.

ostalim selima remetske župe situacija je čini se također bila povoljnija.³⁶ O tome svjedoči zapis učitelja Stanislava Horvatina iz Gračana:

„Međutim, dobra strana rata je što se seljak na lagani način riješio duga. Ako je imao u mirno doba do 1000 kruna duga, to je već bilo mnogo. Sada proda malo deblje svinjče i evo mu 3000 kruna! Za nekoliko košara trešanja (ljetos 1917. godine su bile 1 kg po 5 do 6 kruna) ili krušaka dobi par stotina kruna. Naročito se pomoglo seljaštvo uz gradove, osobito u okolici Zagreba. Žitelji gračanske općine bave se slaninarstvom, mljekarstvom i vrtlarstvom. Osobito su za povrće izvukli silan novac. Prosjaka ovdje nema, a sirotinja se može sada na prste prebrojiti. Tko je siromašan ide na nadnicu susjedu za 20 kruna bez hrane, a za 10 do 15 kruna s hranom“.³⁷

Zahvaljujući inflaciji i blizini grada Zagreba, u kojem je nedostajalo svježeg mesa, voća i povrća, stanovništvo Gračana u ratnom razdoblju možda je lakše od ostalih prigorskih sela osiguralo egzistenciju i osnovne životne uvjete. Zahvaljujući novcu od prodaje vlastitih proizvoda mještani su uspješno dolazili do petroleja, brašna i šećera kojeg je na selu nedostajalo.³⁸ Unatoč relativno povoljnoj situaciji aprovizacija stanovništva bila je nužna, pa je ista i započela u drugoj polovici 1916. godine.³⁹ U župi Remete koja je bila nadležna za aprovizaciju sela Remete, Gračani, Zvečaj, Dolje, Bliznec, Donji Bukovec i Gornji Bukovec, predsjednik komisije bio je remetski župnik Leopold Rusan, potpredsjednik gračanski učitelj Stanislav Horvatin, a tajnik remetski učitelj Josip Tomičić.⁴⁰ Namirnice su nabavljane preko organizacije Zemaljska opskrba d.d. sa sjedištem u Zagrebu, a samu aprovizaciju vršili su članovi komisije.⁴¹ Konac rata donio je i završnu nepogodu Prvoga svjetskog rata u obliku Španjolske gripe.⁴² Prvi slučajevi Španjolske gripe u Zagrebu su zabilježeni početkom srpnja 1918, no epidemija je nastupila dolaskom jeseni.⁴³ U Zagrebačkom prigorju, kao što se može uočiti iz matičnih knjiga umrlih, epidemija nije trajala u istim vremenskim okvirima. Epidemijom su bila zahvaćena sva sela i župe. Prema podacima iz matičnih knjiga umrlih najveći broj preminulih od Španjolske gripe bio je iz župe Markuševac. U njoj

³⁶ O svakodnevicu stanovnika Gračana i okolnih sela u Prvome svjetskom ratu vidi u NOVOSEL 2018b: 93-104.

³⁷ AOŠG, Spomenica, 37 – 38.

³⁸ Isto.

³⁹ Više o aprovizaciji stanovništva grada Zagreba i organizacije iste vidi u: VUKIČEVIĆ 2020: 187-192.

⁴⁰ AOŠG, Spomenica, 32.

⁴¹ NOVOSEL 2020: 331-333.

⁴² Detaljnu analizu mortaliteta izazvanog Španjolskom gripom u selima Zagrebačkoga prigorja vidi u: NOVOSEL 2020: 327-337.

⁴³ LOVRIĆ et al. 2006: 107.

je od 9. listopada 1918. do 6. veljače 1919. zabilježeno 67 smrtnih slučajeva.⁴⁴ Susjedna župa Remete koja je obuhvaćala sela Remete, Gračani, Dolje, Zvečaj, Bliznec, Donji i Gornji Bukovec od 8. listopada do 23. prosinca 1918. zabilježila je 35 žrtava Španjolske gripe.⁴⁵ Najmanji broj preminulih od Španjolske gripe evidentiran je u župi Šestine. U razdoblju od 21. rujna do 4. studenog 1918. zabilježeno je pet žrtava.⁴⁶ No stvarni broj preminulih bio je znatno veći budući da je kod čak 23 preminule osobe u navedenom vremenu kao uzrok smrti navedena upala pluća, upala te kašalj,⁴⁷ što budi sumnju u stvarni uzrok mortaliteta u župi Šestine. Od Španjolske gripe bolovao je i remetski župnik Leopold Rusan, koji ju je prema vlastitim riječima prehodao.⁴⁸ O silini epidemije svjedoči činjenica kako je markuševečki župnik Blaž Kovačić u jednom danu imao čak jedanaest sprovoda.⁴⁹ Zbog skućenih stambenih uvjeta i skromnih higijenskih uvjeta poratnog sela, bolest se brzo širila. Zbog epidemije ali i bolesti učiteljice Ljubice Tomić, u listopadu je na deset dana prekinuta nastava u šestinskoj školi.⁵⁰ Isti su primjer slijedile škole u Gračanima⁵¹ i Remetama.⁵² Konac Prvoga svjetskog rata, raspad Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje južnoslavenske državne zajednice označili su kraj jednog razdoblja u političkom smislu. S druge strane španjolska gripa te njen svršetak obilježili su kraj jednog vremena u kojem se nije vodilo previše računa o zdravstvenim i higijenskim uvjetima na selu. Međuratno razdoblje, osobito tridesete godine 20. stoljeća, donijet će veliku prekretnicu u svim društvenim segmentima života, a osobito onima vezanima uz podizanje svijesti o važnosti higijene, prehrane i životnih uvjeta stanovnika.

Modernizacija sela te njezin utjecaj na poboljšanje zdravstvenih i higijenskih uvjeta u međuratnom razdoblju

Vrijeme između dva svjetska rata prva je značajnija prekretnica u modernizaciji i urbanizaciji sela Zagrebačkoga prigorja. To se prvenstveno odnosi na ona naselja koja su bila bliže gradu. U veljači 1921. formirane su zasebne upravne općine

⁴⁴ Matični ured Maksimir (dalje: MUR), Matična knjiga umrlih župe Markuševec (1894-1922).

⁴⁵ Državni arhiv u Zagrebu (dalje DAZ), Zbirka matičnih knjiga s područja nadležnosti Državnog arhiva u Zagrebu, Matična knjiga umrlih župe Remete (1901-1918).

⁴⁶ Matični ured Centar (dalje: MUC), Matična knjiga umrlih župe Šestine (1905-1932).

⁴⁷ NOVOSEL 2020: 329.

⁴⁸ Arhiv župe Remete (dalje: AŽR), Spomenica župe Remete I. (1890-1929), bez numeracije.

⁴⁹ AŽM, Župna spomen knjiga župe Markuševec (sv. Šimuna i Jude Tadeja) kod Zagreba, 5.

⁵⁰ Arhiv Osnovne škole Šestine (dalje: AOŠŠ), Častna knjiga i uspomenica učione šestinske, 7.

⁵¹ AOŠG, Spomenica, 32.

⁵² DAZ, HR-DAZG-187, Državna mješovita pučka škola u Remetama, Školska spomenica, bez numeracije.

Gračani, Markuševec i Šestine, koje su do tada činile zajedničku općinu sa sjedištem u Šestinama.⁵³ Upravna općina Gračani s kasnijim sjedištem u Remetama te Upravna općina Šestine zbog svoje će upućenosti na Zagreb i njegovu blizinu znatno brže napredovati u izgradnji komunalne infrastrukture od susjedne Upravne općine Markuševec.⁵⁴ Od osobitog značaja za životne uvjete bila je elektrifikacija sela u Upravnoj općini Gračani – Remete i Šestine.⁵⁵ Obje su općine na gradsku električnu mrežu priključene 1933.⁵⁶ U Šestinama je uz samu elektrifikaciju izvršena i obnova dotrajale školske zgrade.⁵⁷ Godine 1935. elektrificirana su i prva domaćinstva u Upravnoj općini Markuševec, a među prvima struju je u župni dvor uveo župnik Blaž Kovačić.⁵⁸ Kako bi se potaknuo što veći broj seljaka na pripajanje mreži, organizacija Gospodarska sloga postavila je 1938. u Gračanima izložbu pod nazivom: *Elektrika na selu*.⁵⁹ U dvije odvojene sobe izložba je pokazala sve prednosti korištenja električnih kućanskih uređaja u domaćinstvu te rezultirala s čak 78 novih interesenata.⁶⁰ Usporedo s elektrifikacijom živo se nastojalo riješiti pitanje opskrbe vodom. Stanovništvo je vodu nabavljalo na gorskim izvorima te rijetkim obiteljskim zdencima (bunarima). Tako je primjerice u cijeloj Upravnoj općini Gračani – Remete 1931. bilo tek 35 zdenaca i pet privatnih cisterni.⁶¹ Izvori su često bili nekoliko kilometara udaljeni od naselja, pa je odlazak po vodu predstavljao izuzetan napor. Desetak litara vode, koliko je jedna osoba mogla ponijeti u svoje domaćinstvo, nije bila dovoljna za osnovne higijenske potrebe, već je bila potrošena kao piće, za pripremu hrane ili napajanje stoke. Osobito teška situacija s nedostatkom vode bila je u selima Remete, Gornji i Donji Bukovec. Za razliku od Gračana, Šestina i Markuševeca kroz koje su tekli potoci u kojima se bar moglo napajati blago i prati rublje, stanovnici remetskih sela nisu imali taj privilegij. Oskudicu vodom osobito su osjećali ljeti, kada bi u očaju kopali zemlju i u nju ulijevali donesenu vodu, stvarajući tako mlake.⁶² Najlakši pristup pitkoj vodi imali su stanovnici sela Bliznec koje se nalazilo na samom izvoru istoimenog potoka. Zbog toga selo Bliznec nije stupilo u zajedničku akciju sa ostatkom Upravne općine Gračani – Remete u izgradnji vodovodne mreže. Ona je izgrađena uz pomoć

⁵³ Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, 1922: 269.

⁵⁴ Više o ustroju općina na području Zagrebačkoga prigorja vidi u: NOVOSEL 2019: 65-68.

⁵⁵ O elektrifikaciji sela na području sjeverozapadne Hrvatske vidi u: FALETAR 2006: 104-148.

⁵⁶ NOVOSEL 2019: 74.

⁵⁷ RUŠKO 2013: 23.

⁵⁸ AŽM, Župna spomen knjiga župe Markuševec (sv. Šimuna i Jude Tadeja) kod Zagreba, 27.

⁵⁹ ŠUTE 2010: 203.

⁶⁰ Isto, 265.

⁶¹ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Spisak postrojenja za snabdevanje vodom u opštini Gračanskoj od 18.6.1932. godine, kut.27.

⁶² ŠELENĐIĆ, Neobjavljen rad (u posjedu autora).

Savske Banovine, Škole narodnoga zdravlja i Higijenskog zavoda. Stanovnici općine dali su svoj obol u fizičkom radu i financijama.⁶³ Vodovod je svečano otvoren 1935, a rezultat je bio šest postavljenih javnih pumpi u Gračanima, tri u Dolju, dvije u Remetama i jedna u Zvečaju.⁶⁴ Broj postavljenih pumpi i dalje nije bio dovoljan, pa se na pumpama u Gračanima opskrbljivalo 800 ljudi, isto toliko na pumpama u Remetama, oko 400 ljudi na pumpama u Dolju i 160 na jedinjoj pumpi u Zvečaju.⁶⁵ Unatoč preopterećenosti, problem opskrbe vodom donekle je uspješno riješen u Upravnoj općini Gračani – Remete. U Upravnoj općini Šestine trajno će biti riješen tek nakon Drugoga svjetskog rata, iako je već 1941. vodovod uveden u novoizgrađenu školu u Mikulićima.⁶⁶ U Markuševcu i okolnim selima vodovod će biti priključen tek 1962.⁶⁷ Još za vrijeme Prvoga svjetskog rata zapisao je tadašnji remetski župnik Dragutin Peček jednu crticu o higijeni svojih župljana u župnu spomenicu: „Narod je, uz rijetke iznimke, čist i uredan, čemu mnogo pridonosi narodna nošnja“.⁶⁸

To je ujedno prvi podatak koji govori o higijeni stanovnika na području Gračana i Remeta. Mišljenje župnika Pečeka kako narodna nošnja doprinosi čistoći i urednosti stanovništva svakako nije bila bez osnove.⁶⁹ Narodno ruho izrađeno od lana pažljivo se pralo na prigrorskim potocima, a mještani su ga nosili s posebnom pažnjom. O kvaliteti pranja rublja najbolje svjedoči činjenica kako su žene i djevojke iz Šestina i Mikulića masovno prale rublje zagrebačkim građanima i ustanovama, a Šestine su bile poznate kao „zagrebačka praonica rublja“.⁷⁰ S obzirom da je ova djelatnost potrajala sve do pojave prvih perilica rublja šezdesetih godina, nema sumnje kako je kvaliteta pranja i usluge bila vrlo visoka, pa je u skladu s tim bila i higijena. U međuratnom razdoblju situacija se znatno poboljšavala te su određeni pomaci vidljivi osobito tridesetih godina. Etnologinja Mirjana Randić-Barlek ističe: „Higijenske su prilike u selima oko Zagreba bile uglavnom loše, osobito do 30-ih godina ovog stoljeća, a zatim su se postepeno počela popravljati. To se prvo osjetilo u selima sjeverno od Zagreba jer su ona bila bolje povezana s gradom pa je ovdje i utjecaj grada bio jači“.⁷¹

⁶³ NOVOSEL 2019: 77.

⁶⁴ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Spisak bunara, izvora, cisterni i pumpi u općini Gračanskoj od 4.10.1940. godine, br. 4875/40, kut. 38.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ AŽŠ, *Liber memorabilium ab Anno 1847*, Parochiae Šestine, 80.

⁶⁷ ŠUVAK 2014: 19.

⁶⁸ AŽR, Spomenica župe Remete I. (1890-1929), bez numeracije.

⁶⁹ O narodnoj nošnji Zagrebačkoga prigorja vidi više u: ECKHEL 1987.

⁷⁰ LESKOVEC 2009: 51-59.

⁷¹ RANDIĆ-BARLEK 1988: 399.

Činjenica je kako su sela Upravne općine Gračani – Remete, uz Upravnu općinu Šestine, bila najbliža gradu Zagrebu, te su ranije od ostalih sela Zagrebačkog prigorja usvajala gradske obrasce ponašanja, između ostalog i higijenske. O životnim uvjetima dvadesetih godina prošloga stoljeća govori i iskaz o higijenskim uvjetima u Upravnoj općini Gračani – Remete iz 1923. Iskaz su popunile općinske vlasti i poslale ga nadležnoj kotarskoj oblasti u Zagrebu. U iskazu stoje sljedeći podaci: „Kuće su građene od drva i opeke, prizemne prostorije za stanovanje imadu do 2. Štale su posebno građene, gospodarskih zgrada imade vrlo malo. Nužnici ne postoje, kanalizacije i kupatila nema. Postelje su za spavanje obične, a u njima je smješteno perje. Ljudi se dosta slabo hrane. Ljudi se bave poljodjelstvom, kućnih industrija nema“.⁷²

Važan izvor za uvid u zdravstvene, higijenske i općenito životne uvjete nalazimo u statističkim podacima za Upravnu općinu Gračani – Remete iz 1925. godine: „Zdravstveno higijenski uslovi: U ovoj općini zdravstvene su prilike dobre pošto je naraštaj zdrav, zrak svjež i čist. U slučaju zaraznih bolesti narod se obraća na uredovnog lječnika kotarskog poglavarstva Zagreb. Bogatstvo u hrani: Hrane za prehranu pučanstva u ovoj općini nema dostatno već ju pučanstvo kupuje kod područnih trgovaca“.⁷³

Hrana je bila konstantan problem za stanovnike Upravne općine Gračani – Remete, ali i cijelog Zagrebačkog prigorja. Iako su i sami bili proizvođači i distributeri poljoprivrednih, mljekarskih i mesnih proizvoda, za samu ishranu stanovništva nikada je nije bilo dovoljno. Količina hrane i kvaliteta ishrane stanovništva ovisili su prije svega o agro-meteorološkim uvjetima i gospodarskoj situaciji u državi. Osobito teške po pitanju prehrane bile su 1931. i 1932. godina. Godina 1931. ostala je upamćena po velikom nevremenu, zabilježenom u više izvora, koje je stanovnike Zagrebačkog prigorja ostavilo na rubu gladi. Tako primjerice šestinski župnik Ivan Dukić piše: „Godina je bila vrlo sušna. Spremalo se krme prve prilično obilno, ali otave uslijed suše, malone ništa. Prihod u kukuruzu, žitu, grahu i krumpiru bio je minimalan, skoro nikakav. Najviše štete pretrpili su ipak vinogradi i to od strašne tuče koja je sasula 25. lipnja 1931. od 11h do 11 1/4 na večer. Došla je iznenadno sa zapada i upravo zdrobila vinograde i samu šumu u Gornjim Mikulićima, Lukšiću, Šestinama i Kraljevcu“.⁷⁴

Nevrijeme koje je došlo sa zapada nakon Mikulića i Šestina zahvatilo je Gračane o čemu je gračanski učitelj Stanislav Horvatin zapisao: „Spomenuti nam je elementarnu nepogodu koja se zbila dne 25. juna 1931. godine u 11 sati u noći. Silna tuča na hipove deblja od oraha padala punih 15 minuta. Uništeni su vino-

⁷² DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Higijenske prilike na selu, obrazac 5, kut. 18.

⁷³ Isto, Statistički podaci za općinu Gračani od 24.2.1925. godine, kut. 18.

⁷⁴ AŽŠ, *Liber memorabilium ab Anno 1847, Parochiae Šestine*, 64.

gradi, voćnjaci i vrtovi u selima Šestine, Gračani i Remete. Poslije toga zavlada silna suša, koju je još pojačavao topli vjetar. Suša još danas traje. Narod posve deprimiran. Gračanske seljakinje, koje su do sada nosile u Zagreb pune koševе cvijeća, povrća i voća na prodaju, moraju sada i same kupovati u Zagrebu povrće od Bugara“.⁷⁵

Remetski župnik Leopold Rusan u svojim je okvirnim procjenama zabilježio ogromne gubitke u poljoprivredi: „25. lipnja 1931. godine u 11 sati noću Gospodin nas je prešibao. Pet minuta prije jedanaest nastala je u zraku tutnjava popraćena jakim i neprestanim bljeskanjem. Pet minuta poslije jedanaest došla je jaka kiša sa strašnom tučom. Tuča je bila tako jaka da je vinograde uništila sa 90% i 100%, povrće sa 75%, žitarice 100%, a voće 80 do 90%. Ujutro je bila velika tuga i žalost“.⁷⁶

Posljedice nevremena iz 1931. odrazile su se na čitavu 1932. godinu. Zavlada je velika oskudica u hrani, a i dalje su vladali nepovoljni meteorološki uvjeti bez značajnije kiše od svibnja sve do početka jeseni.⁷⁷ Međuratno razdoblje također nije bilo pošteđeno epidemijom zaraznih bolesti. One su bile manjih razmjera od primjerice Španjolske gripe, ali su periodično zahvaćale pojedina sela. Tako izvori redom bilježe pojavu sljedećih bolesti među školskom djecom: 1919. dizenterija u Gračanima,⁷⁸ 1921. i 1922. šarlah u Gračanima i Remetama,⁷⁹ 1923. ospice u Šestinama⁸⁰ i Remetama,⁸¹ 1925. i 1926. gripa i ospice u Gračanima⁸² i Remetama,⁸³ 1929. šarlah u Gornjem Bukovcu,⁸⁴ 1932. angina i gripa u Gračanima,⁸⁵ 1932. i 1933. šarlah u Remetama,⁸⁶ 1932. epidemija trbušnog tifusa u Markuševcu, Gračanima i Remetama,⁸⁷ 1935. i 1936. epidemija ospica u Remetama.⁸⁸ Unatoč

⁷⁵ AOŠG, Spomenica, 63.

⁷⁶ AŽR, Spomenica župe Remete II. (1930-1963), 17.

⁷⁷ AŽŠ, *Liber memorabilium ab Anno 1847*, Parochiae Šestine, 65-66.

⁷⁸ NOVOSEL 2019: 222.

⁷⁹ DAZ, HR-DAZG-187, Državna mješovita pučka škola u Remetama, Školska spomenica, bez numeracije.

⁸⁰ AOŠŠ, Častna knjiga i uspomenica učione šestinske, 196.

⁸¹ DAZ, Državna mješovita pučka škola u Remetama, Školska spomenica, bez numeracije.

⁸² AOŠG, Spomenica, 57.

⁸³ DAZ, HR-DAZG-187, Državna mješovita pučka škola u Remetama, Školska spomenica, bez numeracije.

⁸⁴ AŽR, Spomenica župe Remete I. (1890-1929), bez numeracije.

⁸⁵ AOŠG, Spomenica, 74-75.

⁸⁶ DAZ, HR-DAZG-187, Državna mješovita pučka škola u Remetama, Školska spomenica, bez numeracije.

⁸⁷ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani – Remete, Opći spisi, Predmet: Zaraznih bolesti suzbijanje, br. 2358, 27.V.1932.

⁸⁸ Isto.

konstantnom problemu slabe ishrane, uvjetovane velikim dijelom agro-meteorološkim i gospodarskim uvjetima te neprestanim lokalnim epidemijama, životni su se uvjeti postupno popravljali. U tom kontekstu zanimljivo je primijetiti kako se primjerice slika Gračana u tridesetak godina izmijenila i odavala potpuno drukčiji izgled sela u odnosu na onaj iz 1903. Zapis učitelja gračanske škole Stanislava Horvatina iz 1937. govori i o higijeni te poboljšanim životnim uvjetima: „Krasno selo Gračani, štono leži ispod Zagrebačke gore, a udaljeno od bijelog nam grada Zagreba jedva četiri kilometra, ubraja se među najnaprednija hrvatska sela. Kad dođeš u nj i vidiš one čiste i uredne kuće (većinom zidanice), brižno obrađene vinograde, voćnjake, vrtove, krasnu narodnu nošnju, vodovod, električnu rasvjetu – osjećaš ponos i radost, što hrvatski seljak kroči čvrstim korakom za kulturom, prosvjetom“.⁸⁹

U drugoj polovici dvadesetih godina, a osobito kasnije, započinje gradnja zidanih kuća, napose u selima bližima gradu. O tome govore građevinske dozvole koje je izdalo Kotarsko poglavarstvo u Zagrebu stanovnicima Upravne općine Gračani – Remete. U njima se između ostalog navodi kako kuće moraju biti građene od opeke te imati prostoriju koja će služiti kao nužnik. Takve su dozvole primjerice izdane 1926. Petru Kosu iz Gračana, godinu kasnije Ivanu Beliću iz Dolja te Matiji Lisičaru u Gornjem Bukovcu.⁹⁰ Također, bogati sloj seljaka koji se okrenuo poduzetništvu podiže kuće gradskoga tipa. Katnice koje su u unutrašnjosti zadržale osnovni raspored tipičnih prigrorskih kuća, imale su veći broj spavaćih soba te nužnike, što ih je razlikovalo od starijih građevina.⁹¹ Iako se broj zidanih kuća povećavao, pa su u selima poput Gračana i Gornjeg Bukovca koncem tridesetih godina prevladavale tako građene kuće, uvjeti za stanovanje i dalje su bili problematični. Osobiti problem predstavljao je nedostatan broj spavaćih soba, odnosno ležajeva. Tako je primjerice koncem tridesetih godina u Šestinama, prema kazivanju samih stanovnika, svaka kuća imala tek dva kreveta, a prosječno kućanstvo brojilo je šest osoba. Većina žitelja i dalje je spavala na podu, blazinama i slamnjačama.⁹² Značajan higijenski problem u Zagrebačkome prigorju predstavljalo je pitanje nužnika i nepostojanje ili neodržavanje septičkih jama. Problem nužnika u međuratnom je razdoblju bio izražen na prostoru cijele Jugoslavije, a nužda se često vršila iza kuće ili staje.⁹³ U selima Zagrebačkoga prigorja situacija je bila identična kao i u drugim krajevima države – nuždu su

⁸⁹ HORVATIN 1937: 2.

⁹⁰ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Gradjevna dozvola Petru Kosu, Zagreb, 21. maja 1926, br. 7326-1926, kut. 20, Gradjevna dozvola Ivanu Beliću, Zagreb, 3.8.1927, br. 9866/1927, kut. 22, Gradjevna dozvola dr. Matiji Lisičaru, Zagreb, 27.X.1930, br. 24872/1930, kut. 27.

⁹¹ NOVOSEL 2019: 426-427.

⁹² BIČANIĆ 1939: 12.

⁹³ DUGAC 2012: 343-358.

najčešće obavljali tamo gdje bi se zatekli, a mala djeca i na podu u kući.⁹⁴ Etnologinja Mirjana Randić-Barlek ističe kako mnoge drvene kuće nisu imale zahoda, a kod onih koje su ga imale, to je bila drvena kućica uz štalu ili kotac.⁹⁵

O problematici nužnika i septičkih jama ponajbolje svjedoče dva značajna dokumenta. Prvi dokument iz 27. svibnja 1932. vezan je uz epidemiju trbušnog tifusa na području Zagrebačkoga prigorja. To je telefonski nalog općinskog bilježnika iz Markuševca, koji prenosi upravne mjere banskih vlasti i Higijenskog zavoda u Zagrebu općinskoj upravi sa sjedištem u Remetama. Odredba se odnosi na ugostiteljske objekte, u prvom dijelu govori o općoj čistoći i čuvanju hrane, dok je drugi dio dokumenta vezan uz nužnike: „Prema naredjenju kr. Banske Uprave i Higijenskog zavoda u Zagrebu, te na osnovu postojećeg propisa a obzirom na nedavnu veliku epidemiju trbušnog tifusa u zadružnoj zdravstvenoj općini Markuševac – Gračani – Šestine ima mogućnost ponovnog suzbijanja ove strašne bolesti naredjuje se vama da smjesta uvedete najveću čistoću i red u svojim prostorijama, dvorištu i okolišu, te smještanje svih uporabivih produkata za jelo u točno određeno mjesto. Posude moraju biti u najvećem redu i čistoći, te se imadu temeljito ispirati prije i poslje uporabe u vodi koja ima biti posvema čista i svježja i mora se stalno nalaziti na čistom mjestu u vašoj radnji. Najveću pažnju imadete obratiti zahodima koji moraju najkasnije do 20. juna 1932. biti privedeni u red. Svaka gostionica mora imati zahod. U unutrašnjosti zahoda ima vladati apsolutni red i čistoća. Otvor zahoda mora biti providjen sa poklopcem. Zahodska jama ni u kojem slučaju nesmije biti otvorena, a tamo gdje nema zahodskih jama imade se smjesta do najdalje označenog roka iskopati, obzidati i zatvoriti tako, da ima jednu cjelinu sa gornjim dijelom zahoda. Imade se stalno držati vapneno mlieko, te od vremena do vremena sa istim poškopiti iz nutra i kroz otvor u samu jamu. Upozoravate se da će se na sva gore navedena naredjenja strogo bditi te u koliko se opazi da gornja naredjenja nebudu izvršena postupati će se sa svom strogošću zakona o suzbijanju zaraznih bolesti“.⁹⁶

Drugi dokument seže također u tridesete godine, no nije datiran. Riječ je o pritužbi stanovnika Gračana, Ferde Negre, koju je uputio kotarskom načelstvu u Zagrebu. U pritužbi Negro detaljno opisuje stanje u središtu Gračana, te ukazuje na problematiku. Njegova pritužba možda i ponajbolje opisuje tadašnje higijenske te komunalne probleme u Upravnoj općini Gračani – Remete: „Niže potpisani slobodan sam sl. Naslovu svratiti pažnju na slijedeće: Prije kratkog vremena postao sam općinar općine Gračane kupivši kuću i zemljište, Gračane 149. Glavna cesta koja vodi sa lijeve strane od autobusne stanice ili gost. Grdjan jest jedna od

⁹⁴ LEČEK 2003: 293.

⁹⁵ RANDIĆ-BARLEK 1988: 401.

⁹⁶ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Predmet: zaraznih bolesti suzbijanje, Remete, 27. maja 1932, br. 2358, kut. 29.

najglavnijih koja vodi na Slijeme i do gradske vile. Tom cestom prolazi na hiljade planinara, školske djece i ostalih izletnika. Medjutim ta cesta (je) u takovom strašnom stanju da se to nemože opisati nego samo vidjeti. Nekoje kuće na toj cesti imaju zahodne jame i jame za gnoj tik ceste bez da su ogradjene, bez ikakve brane i tako sva gnojničina i izmetine cure tom cestom. Svaki prolaznik mora po tome gaziti, jer se to razljeva po cijeloj cesti. Kako to djeluje na izletnike i druge, držim da nije povoljno po samu općinu. Najstrašnije pako stvar slijedeća: Na dnu te ceste jest izvor pitke vode, kojim se služi ne samo cijelo selo, nego i svi izletnici. Kako tom cestom teče gnojničina niz brijeg prema izvoru, a sam izvor leži skoro vodoravno s cestom, onda si sl. Naslov može zamisliti da to baš nije higijenski a niti estetski. Već u dva navrata izdao je gosp. Opć. Bilježnik pismeni nalog da se imaju te jame premjestiti i betonirati, ali do danas se nije tome još nitko pokorio. Stoga molim sl. Naslov da izašalje svoga izaslanika, da dade strogi nalog da se to odstrani, jer je to ne samo u interesu higijene, nego i u interesu same općine zbog izletnika od kojih imaju općinari i koristi. Nadajući se da će sl. Naslov uvažiti moju opravdanu žalbu bilježim se sa osobitim poštovanjem“.⁹⁷

Treba spomenuti kako ni ostala arhivska građa ne govori o mogućim poduzetim aktivnostima na sanaciji problema. Gradnja i uređenje nužnika te problem otpadnih voda bit će trajni problem svih sela Zagrebačkoga prigorja, koji će se uspješno početi rješavati tek šezdesetih godina 20. stoljeća.

Medicinska skrb i narodna medicina

Zahvaljujući blizini Zagreba, stanovništvo Upravne općine Gračani – Remete počelo se vrlo rano obraćati za pomoć liječnicima u gradu koristeći njihove usluge. O tome svjedoče i mnogobrojne liječničke svjedodžbe i pisma. Već 8. svibnja 1922. obraća se Filip Dolovčak iz Gračana na Kliničku bolnicu u Zagrebu, gdje je istoga dana i hospitaliziran, no iz prijamnog zapisnika nije jasno iz kojeg razloga.⁹⁸ I dok je neposredno nakon Prvoga svjetskog rata odlazak u bolnicu ili općenito liječniku bio više iznimka no pravilo, već sredinom dvadesetih godina, a poglavito tridesetih, takva praksa sve češće postaje uobičajena među stanovnicima općine. Tome je svakako doprinio i novi Zakon o zdravstvenim opštinama iz 1930.⁹⁹ Sela Zagrebačkoga prigorja bila su ustrojena u zajedničku Zdravstvenu općinu Markuševac – Gračani – Šestine. U Šestinama je s radom započela zdravstvena

⁹⁷ Isto, Ferdo Negro slavnom sreskom načelstvu u Zagrebu, bez datuma i broja dokumenta, kut. 31.

⁹⁸ Isto, Klinička bolnica u Zagrebu, Prijamni zapisnik br. 996, kut. 17.

⁹⁹ Isto, Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu – odelenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje VI, Predmet: Pravovremeno izvršenje prethodnih radnja da se izvrši. zakon o zdravstvenim općinama od 27.11.1930, br. 1373/Prs.VI/1930, kut. 26.

stanica.¹⁰⁰ No i prije samog formalnog osnivanja zdravstvene općine, djeluje Kata Keglević iz Gračana kao djelatna babica za sela Gračani, Bliznec, Zvečaj, Dolje, Gornji Bukovec, Donji Bukovec i Remete.¹⁰¹ Osnutkom Zdravstvene općine Markuševac – Gračani – Šestine, Kata Keglević nastavila je svoju djelatnost, što je vidljivo iz dostupne arhivske građe.¹⁰² S obzirom da je u međuratnom razdoblju najveći broj poroda obavljen kod kuće, služba primalja bila je od velikoga značaja za sigurnost roditelja i djeteta. Tek koncem dvadesetih godina pojavljuju se prvi slučajevi poroda u zagrebačkim bolnicama, ali trend rađanja u rodilištima značajnije će porasti tek u drugoj polovici pedesetih godina.¹⁰³ U međuratnom razdoblju liječnik na selu bio je rijetka pojava. Primjerice, na samom kraju toga razdoblja, godine 1941, u Banovini Hrvatskoj radilo je 1710 liječnika, 1400 njih u gradovima, a samo 310 na selu.¹⁰⁴ Liječnici su izbjegavali rad na selu što zbog udaljenosti od grada, a još više zbog slabe platežne moći seljaka i međusobnog nerazumijevanja i nepovjerenja.¹⁰⁵ Zbog određenog sloja seljaka veće platežne moći, nešto obrazovanije populacije, a osobito zbog blizine grada, Gračani su ipak privukli liječnike privatne prakse. Oni se pojavljuju tridesetih godina, a djeluju i na području Dolja, Zvečaja i Blizneca. Od 1930. u Gračanima kao privatni liječnik djeluje ruski emigrant Aleksander Sudjenko.¹⁰⁶ Nakon njega, 9. rujna 1936. privatnu praksu u Gračanima, na kućnom broju 15 otvorio je i dr. Emil Rajh.¹⁰⁷ No narodna vjerovanja i nadriliječništvo i nadalje su bili vrlo rašireni i duboko ukorijenjeni u narodu, osobito među starijom populacijom koja nije imala previše doticaja s gradskom sredinom i suvremenim metodama liječenja.¹⁰⁸ Gotovo u svakom prigrorskom selu postojala je ženska, a ponekad i muška osoba koja je spravljala određene lijekove od trava i lišća te uklanjala uroke. Magijski postupci, odnosno „vračta“ i „coprarije“ bile su raširene na cijelom području.¹⁰⁹ Narodna medicina koja je rabila prirodne lijekove trava i drugih biljaka, često bi bila isprepletena bajanjem i magijskim postupcima, povezujući time stvarnu pomoć i

¹⁰⁰ DUGAC 2015: 11.

¹⁰¹ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Iskaz zdravstvenog osoblja, liječnika, ljekarničkog osoblja, primalja, ljekara, bolnica i kupališta. Gračani, 31.12.1921, kut. 16.

¹⁰² Isto, Iskaz primalja općine Gračani od 12.1.1930, br. 102/1.930, kut. 26.

¹⁰³ Više o porodima u selima Zagrebačkoga prigorja vidi u: NOVOSEL 2019: 93-154.

¹⁰⁴ DUGAC 2010: 51.

¹⁰⁵ Isto, 51.

¹⁰⁶ DAZ, HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani, Opći spisi, Iskaz liječnika na području općine Gračani, br. 102/930, kut. 26.

¹⁰⁷ Isto, Dopis dr. Emila Rajha Poreskoj upravi za Zagrebački srez od 28.12.1936. godine, br. 36522, kut. 34.

¹⁰⁸ O duboko ukorijenjenim vjerovanjima, mitologiji i nadriliječništvu u selima Zagrebačkoga prigorja vidi u: BAJZA 1996, MARKS 2000.

¹⁰⁹ ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ 1974: 48.

blagodati prirode s praznovjerjem nastalim u ranijim vremenima. Početkom 20. stoljeća, pa i u međuratnom razdoblju, postojali su takvi nadriliječnici u Gračanima, Remetama i okolnim selima. Suvremenik toga doba, Vlado Šelendić iz Blizneca, ostavio je o tome vrijedan zapis: „Na selu su postojala brojna i različita praznovjerja, koja su se ponekad čuvala kao tajna, a prenošena su s generacije na generaciju. Još početkom našeg stoljeća smatralo se sramotom da žena, a posebno djevojka, ide k liječniku ili u bolnicu pa ako bi, naprimjer, iščasila ruku otišla bi do nekog starca ili starice koji su liječili „bajanjem“. Takav seoski liječnik zapovjedio bi da mu u koritu donesu mlake vode, a onda bi bolesnu ruku polijevao, pravio nad njom križeve i izgovarao: „Kako došlo tako prošlo. Poslije bi uz iste riječi kadio žeravicom“.¹¹⁰

Osim raznih praktičara narodne medicine i „coprnicama“ kako ih je narod nazivao, seoski su brijači također često preuzimali ulogu liječnika, osobito pri puštanju krvi, koje su poneki još uvijek smatrali važnim postupkom u liječenju velikog broja bolesti.¹¹¹ Mlađe su generacije sve više prihvaćale metode suvremene medicine. Tome je između ostalog pripomogla i Škola narodnoga zdravlja Andrija Štampar koja je vodila veliku kampanju protiv nadriliječništva te razvijala povjerenje u profesionalne liječnike i klasičnu medicinu.¹¹² Unatoč višestrukim zdravstvenim i higijenskim izazovima s kojima se susretalo društvo Zagrebačkoga prigorja između dva svjetska rata, prilike su se postupno popravljale.

Zaključak

Analizirajući zdravstvene i higijenske uvjete Zagrebačkoga prigorja u prvoj polovici 20. stoljeća, razvidno je kako su oni bili različiti u vremenu prije Prvoga svjetskog rata u odnosu na međuratno razdoblje. Poboljšanje socijalne slike sela te pažnja koja se posvećivala edukaciji seoskog stanovništva u ruralnim općinama, neminovno su doveli do pozitivnih promjena. To se osobito očitovalo tridesetih godina, kada se zahvaljujući i blizini Zagreba popravila opća slika u selima oslonjenima na grad. Gračani i Remete prvi su osjetili promjene koje su bile još izraženije zbog elektrifikacije domaćinstava i uvođenja vodovodne mreže. Liječnici koji su djelovali u navedenim selima također su podigli razinu zdravstvene zaštite. Izgradnju javne infrastrukture pratila je i privatna inicijativa bogatijeg sloja seljaštva, koje je sve više ulagalo u gradnju kuća gradskoga tipa zadržavajući tradicionalno uređenu unutrašnjost. Zidanice postupno zamjenjuju stare kuće od drvene građe omogućavajući veću udobnost i bolje životne uvjete.

¹¹⁰ ŠELENDIĆ 1988: bez numeracije.

¹¹¹ DUGAC 2010: 51.

¹¹² Više o djelovanju škole narodnoga zdravlja vidi u: BRENKO 2004: 309-338, DUGAC 2010, ŠTAMPAR 2008.

Sela udaljenija od grada, poput Markuševca ili Mikulića, te će promjene osjetiti u kasnijem razdoblju. Problem nužnika i septičkih jama bit će pak zajednički svim selima Zagrebačkoga prigorja do šezdesetih godina 20. stoljeća. Zarazne bolesti i povremene epidemije bit će konstanta kroz cijelo razdoblje prve polovice 20. stoljeća, a svoj će vrhunac doživjeti u vidu Španjolske gripe. Daljnje epidemije neće biti od većeg značaja niti će imati utjecaj na demografsku sliku Zagrebačkoga prigorja. S obzirom da je cjelokupno područje tada ovisilo o poljoprivredi kao glavnom izvoru ekonomije, vremenski su uvjeti često određivali urode i prinose. Stanje u poljoprivredi odražavalo se na stočarstvo i na prehranu stanovništva. Iako većih perioda gladi nije bilo, oskudica i štednja često su bili prisutni u svim selima uvjetujući često i zdravstvenu sliku žitelja. Možemo zaključiti kako su zdravstveni i higijenski uvjeti Zagrebačkoga prigorja doživjeli znatne pozitivne promjene u prvoj polovici prošloga stoljeća, a osobito u razdoblju neposredno pred Drugi svjetski rat. Daljnja urbanizacija cjelokupnog područja dovršit će navedene procese pripajanjem sela Zagrebačkoga prigorja gradu Zagrebu pedesetih godina 20. stoljeća.

Bibliografija

Arhivski izvori

Arhiv Osnovne škole Gračani (AOŠG)

Spomenica

Arhiv Osnovne škole Šestine (AOŠŠ)

Častna knjiga i uspomenica učione šestinske

Arhiv župe Markuševac (AŽM)

Župna spomen knjiga župe Markuševac (sv. Šimuna i Jude Tadeja) kod Zagreba

Arhiv župe Remete (AŽR)

Arhiv župe Remete, Spomenica župe Remete I. (1890-1929)

Arhiv župe Remete, Spomenica župe Remete II. (1930-1963)

Arhiv župe Šestine (AŽŠ)

Liber memorabilium ab Anno 1847, Parochiae Šestine

Državni arhiv u Zagrebu (DAZ)

HR-DAZG-187, Državna mješovita pučka škola Remete

HR-DAZG-19, Upravna općina Gračani – Remete

Zbirka matičnih knjiga s područja nadležnosti Državnog arhiva u Zagrebu, Matična knjiga umrlih župe Remete (1901-1918), (1919-1941)

Objavljeni izvori

Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (MKB), deseta revizija, 1994.

Spomenica *Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Podgorac 1907-1957*, Gračani, 1957.

Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, 1922.

Matični uredi

Matični ured Maksimir (MUR), Matična knjiga umrlih župe Markuševac (1894-1922)

Matični ured Centar (MUC), Matična knjiga umrlih župe Šestine (1905-1932)

Literatura

BAJZA, Željko. 1996. *Priče ispod Medvednice i Ivančice*. Zagreb: Multiart.

BANEK, Mirko. 1994. Kućne zadruge u Gračanima. *KAJ – časopis za književnost, umjetnost, kulturu* 27, br. 1: 41-44.

BIČANIĆ, Rudolf. 1939. *Kako živi narod*, II knjiga. Zagreb: Gospodarska sloga.

BRENKO, Aida. 2004. Praktičari narodne medicine. *Sociologija i prostor* 42, br. 3-4: 309-338.

ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, Vesna. 1974. Narodno liječenje i vraćanje. *KAJ – časopis za književnost, umjetnost, kulturu* 7, br. 12: 48.

DUBIĆ, Slavoljub. 1978. Poljoprivreda Jugoslavije između dva svjetska rata. *Sociologija i prostor* 61-62: 140-149.

DUGAC, Željko. 2010. *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa.

DUGAC, Željko. 2012. Bolje kopati zahod nego grob, Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju. *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2: 343-358.

DUGAC, Željko. 2015. *O sestrama, siromašnima i bolesnima: Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*. Zagreb: Srednja Europa.

ECKHEL, Nerina. 1984. *Narodna nošnja Prigorja*. Zagreb: Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske.

FALETAR Dragutin. 2006. Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske s posebnim osvrtom na Koprivnicu. *Ekonomska i ekohistorija* 2, br. 2: 104-148.

HORVATIN, Stanislav (ur.). 1937. *Spomenica trideset – godišnjice osnutka i opstanja Hrvatskog seljačkog pjevačkog društva Podgorac u Gračanima 1907-1937*. Gračani: HSPD Podgorac.

IVANOVIĆ, Zlatko (ur.). 2009. *150 godina Osnovne škole Remete*. Zagreb: Osnovna škola Remete.

LEČEK, Suzana. 2003. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941*, Zagreb: Srednja Europa.

LESKOVEC, Vlatka. 2009. Život u Šestinama između Prvoga i Drugoga svjetskog rata, *Povijest u nastavi* 7, br. 1: 51-59.

- LOVRIĆ, Andrija; MARIJAN Marijan; PANTIĆ Julija. 2006. Španjolska gripa u Zagrebu, *Povijest u nastavi* 4, br. 107: 105-115.
- MARKS, Ljiljana. 2000. *Vekivečni Zagreb – Zagrebačke priče i legende*. Zagreb: AGM.
- NOVAK, Jela. 1923. Seljački dom u Zvečaju. *Narodna starina* 2, br. 5: 168-172.
- NOVOSEL, Domagoj. 2008. *Gračanska kronika*. Zagreb: Župa Gračani.
- NOVOSEL, Domagoj. 2018. Utjecaj Prvoga svjetskog rata na svakodnevnicu stanovnika Gračana. *KAJ-časopis za književnost, umjetnost, kulturu* 241, br. 3-4: 93-104.
- NOVOSEL, Domagoj. 2019. *Jesen Prigorja – Stanovništvo Upravne općine Gračani – Remete 1918-1941*. Zagreb: Despot Infinitus.
- NOVOSEL, Domagoj. 2020. Španjolska gripa u selima Zagrebačkoga prigorja. U *Zbornik radova – Konac Velikoga rata*, ur. Hrvoje Gržina; Mario Stipančević, 327-338. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin. 1989. *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881)*. Zagreb: Liber.
- RANDIĆ-BARLEK, Mirjana. 1988. Higijena i narodna medicina okolice Zagreba. U *Zbornik radova Etnografska baština okolice Zagreba*, ur. Mario Petrić, Marijan Sinković, Zagreb: Zadružna štampa.
- RUŠKO, Suzana (ur.) 2013. *150 godina Osnovne škole u Šestinama 1863-2013*. Zagreb: Osnovna škola Šestine.
- ŠELENDIĆ, Vlado. Mi ovdje u ovim prostorima u našem stoljeću – zapisi o stanovnicima župe Remete, neobjavljen rad.
- ŠELENDIĆ, Vlado. 1988. U što su sve vjerovali naši stari, *Danica – katolički kalendar*.
- ŠTAMPAR, Andrija. ur. Željko Dugac; Marko Pečina. 2009. *Dnevnik s putovanja 1931-1938*. Zagreb: Srednja Europa.
- ŠUTE, Ivica. 2010. *Slogom slobodi – Gospodarska sloga 1935-1941*. Zagreb: Srednja Europa.
- ŠUVAK, Dragica (ur.). 2014. *HKUD Prigorec Markuševac 1923-2013*. Zagreb: HKUD Prigorec Markuševac.
- VUKIČEVIĆ, Marko. 2020. *Grad i stanovnici u Velikome ratu, Zagreb 1914-1918*. Zagreb: Despot Infinitus.

Health and Hygiene Conditions in the Zagreb – Prigorje Country Region in the First Half of the 20th Century

Based on the original archival material of the Gračani – Remete administrative municipality, parish annals and school records, this paper holds analyses of health and hygiene conditions of the Zagreb – Prigorje region. The analysis includes the period from before World War I until the end of the Interwar period and the start of World War II. Settlements on the south side of Medvednica have, in the first half of the 20th century, always had a distinct rural character, but due to the vicinity of Zagreb, had gradually started accepting an urban pattern

of behavior, along with the modernization it brought along. It then reflected as infrastructural development, primarily the electrification of certain villages, as well as the introduction of water supply networks. The construction of brick houses and a gradual introduction of certain minimum hygiene standards brought along living condition improvements. The meteorological conditions influenced agriculture and cattle breeding and thus the residents' diet. The city's vicinity favored increased healthcare, which was especially evident in the 30s, when health municipalities started to function, and when the local electrification of certain villages, as well as the introduction of water supply networks. The construction of brick houses and a gradual introduction of certain minimum hygiene standards brought along living condition improvements. The meteorological conditions influenced agriculture and cattle breeding and thus the residents' diet. The city's vicinity favored increased healthcare, which was especially evident in the 30s, when health municipalities started to function, and when the local populace developed a trust towards conventional medicine and doctors. Tradition in general, and traditional medicine, however, still had a strong influence and was present as an everyday means of treatment, especially in older generations. In accordance with the above, it can be concluded that the general state of health in the Zagreb – Prigorje region and the hygiene habits of its residents were being improved at the end of the Interwar period.

Keywords: healthcare, hygiene, Zagreb – Prigorje, Administrative municipality Gračani – Remete, World War I, the Interwar period, medicine

Cljučne riječi: zdravstvo, higijena, Zagrebačko prigorje, Upravna općina Gračani – Remete, Prvi svjetski rat, međuratno razdoblje, medicina

Domagoj Novosel
Majcenov put 2
10000 Zagreb
domagoj.novosel5@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

53

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2021.

Poseban broj

*Prema povijesti „nevidljive“ prijetnje: epidemije i
pandemije u Srednjoj Europi i Mediteranu*

Special Issue

*Towards an History of “Invisible” Threat: Epidemics
and Pandemics in Central Europe
and the Mediterranean*

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 53, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Gosti urednici/Guest Editors

Nikola Anušić i Filip Šimetin Šegvić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*